

АДЫГЭБЗЭМ МАКЪЫЦЭМ И ГУЭШЫНЫГЪЭМ ИГЭ ЦХЬЭХУЭНЫГЪЭ НЭХЪЫЦХЬЭХЭР

Афгэунэ (Токъу) Анджелэ Анэтолэ инху, филологие шцэныгэхэмкэ кандидат, Гуманитар кьэхутэныгэхэмкэ интситутым – Федеральнэ кьэрал бюджет шцэныгэ Иуэхушцангэ «Урысейм шцэныгэхэмкэ и академием и Кьэбэрдей-Балъкьэр шцэныгэ центр» Федеральнэ шцэныгэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и лэжыаклуэ, martazei@mail.ru

Адыгэбзэм и макъыцэхэр и кэм нэсу зэпкьрыха мыхьуа псалэ лэпкьыгуэщ. Абы кьыхэккэ абыхэм ягэ гуэшыныгэмие еплъыкэ зэхуэмыдэ бзэцэныгэм хьыболагуэ. Лэжыгэм дыщытопсэлъыхь бзэм кьыщыхэщ макъыцэхэм я гуэшыкэ нэхьыцхэхэм. Ди тхыгэм шцэуэ шызэпкьрытхаш зыхэцэныгэ зэмылэужыгыуэ кьэзыгэлагуэ макъыцэхэм, унафэ шцэныгэ макъыцэхэм я гуэшыным еха ди еплъыкэр. Дызыхуэклуа гупсысэ нэхьыцхьэр мыраш; бзэм макъыцэхэм увшцэ пьухыкэ шаубыд цыхум зыхицэ гурыгуэ-гурыцэхэр, дуней кьэхьукьашцэхэм, и хьурегькэ кьыщеклуэкэ Иуэхугуэуэхэм, зэхих жылэггуэхэм, ильагьухэм яхуиэ хушытыкэр кьэзгэлагуэным. Я ухуэклэм елытауэ макъыцэхэр кьытемыщыкларэ кьытемыщыкларэ ягуэуш; мыхьэнэ кьагэлагуэуэм елытауэ зэщхьэшыбгьэкэ хьунуш зыхэцэныгэ зэмылэужыгыуэ кьэзыгэлагуэ (гурыхь / гурымышь / мыхьэнэбэ), унафэ, этикет макъыцэхэр; гендер-ныбжь гуэшыкэуэ зэщхьэщокэ «цыхубз» / «цыхуху» / зэхуэдэу кьагэсэбэп, балиг / сабий макъыцэхэр.

Ягэ дыдэу тхыгэм кьыщыхош бзэцэныгэхэм я доктор Бишцэ Б.Ч. адыгэбзэкэ зэридзэкэ бзэцэныгэ флэщыгэхэр.

Зэрыгуэзэн псалэхэр: адыгэбзэ, макъыцэхэр, гуэшыныгэ, гендер-ныбжь гуэшыкэ, гурыхь зыхэцэныгэ, гурымышь зыхэцэныгэ, этикет макъыцэхэр, унафэ кьэзыгэлагуэ макъыцэхэр, кьытемыщыкларэ / кьытемыщыкларэ макъыцэхэр.

Бзэм елэжьа шцэныгэлэ куэд я лэжыгэм шытепсэлъыхьаш макъыцэхэм гуэшыныгэ ягэхэм. Янэхьыбэм ягэнагуэр псалэм игьэзащцэ кьалэн е кьиуатэ мыхьэнэ елытауэ ахэр зэрызэхагэкырщ. Псалэм папшцэ, кьызэрыху шцэныгэм укэлыплэмэ, зэщхьэщэгьэкэ кьыхэщыкларэ / кьыхэмыщыкларэ макъыцэхэр [КЧЯ 2006: 366; ГКЧЛЯ 1970: 207–208; Урыс, Тау 1995: 114; Гишев 2003: 127, н.], кьэзыгэсэбэным елытауэ кьыхагэщ «цыхубз» / «цыхуху» макъыцэхэр [Урыс 2001: 218; Апажэ 2000: 61; КЧЯ 2006, 369; Бишцэ 2005, н.], кьагуатэ мыхьэнэкэ уахэплэмэ, кьыхагэщ зыхэцэныгэ зэмылэужыгыуэ, унафэ шцэныгэ, этикет кьэзыгэлагуэ макъыцэхэр [Джэурджий, Дзасэжь 1995: 273; ГКЧЛЯ 1957: 158; КЧЯ 2006: 368; Урыс, Тау 1995: 114; Апажэ 2000: 60, н.].

Ди лэжыгэм шызэпкьрытхаш иджырей адыгэбзэм ипкэ иткэ гуэшыныгэ хэтлагуэхэр, ди еплъыкэр дэщыгуу.

Ипэ дыдэу, ищхьэкэ кьызэрыщыхьащи, макъыцэхэр я кьэхьукэкэ гупигу гуэшыпхьэщ: кьытемыщыкларэ кьытемыщыкларэ.

Кьытемыщыкларэхэм хохьэ зэпкьромышьфу шыт, нэггуэщцэ псалэ лэпкьхэм кьатемыкларэ макъыцэхэр. Абыхэм кьытрагэзэжурэ кьызэрыкьуэфыр нэрылагуэ нэщэнэу ягэщ. Псалэм папшцэ, ахэр зэхэтыфынуш:

– зы макъу (защцэу, тьуащцэу е шащцэу кьытригэзэу): *a, a-a-a, и, и-и, у-у-у, bl, bl-bl, н.*;

– макьитгу (защлэу, тгуащлэу е щащлэу кыттригъазэу): *eI, ей, ей-ей, ну, ну-ну-ну, уэ, ай, ай-ай, ыхь, агъу, Ы, Ы-Ы, н.*;

– макьищу (защлэу е тгуащлэу кыттригъазэу): *мэхь, мэхь-мэхь, уей, уей-уей, хьыI, уэу, уэху, Iэгъу, хьым, Iагъ, уай, н.*;

– щы нэхь нэхьыбэу (зыныкьуэкIэ е макь/Ыхьэ псомкIи кыттригъазэу, екьуа кIэщI дэту е дэмыту): *адыдыд, ау-уей, уэуэу, уэдыдыд, уэхухуху, еу-уей, алей, ей-ехь, н.*;

– макьищ е нэхьыбэу, кытезыгъазэ Ыхьэ хэмыту (екьуа кIэщI дэту е дэмыту): *алей, ыхьы, фий, Iэло-уэхь, хьейдэ, ахьей, н.*

КытемыщIыкIа макьыцIэхэр зэпкьрыпх зэрымышхур щыхьэт тохьуэ ахэр зэрыпасэрей дьдэм, цIыхум и бзэм кьэунэхун, зиужьын щыщIидза лъэхьэнэм щыщI Ыхьэу бзэм кызырыхьэнэм. Ахэр ещхьщ сабийм псэлъэн щыщIидзэкIэ игьэлэу макьхэм.

КытещIыкIахэм хохьэ цIейIуэгъэ мыхьэнэр зыфIэкIуэда зи щхьэ хущыт псалъэ лъэпкъ, псалъэ зэпха макьыцIэ лIэужьыгъуэм хуэкIуахэр: *алыхь, фIыкIэ, зиунагъуэрэ, а сымыгъуэжьыт, кьурIэнкIэ соIуэ, зегъэхь, е гъуэгу мыгъуэрэ, азэлыхьталэр согъэпцI, гуIэгъуэжьыт мыгъуэ(ти), е гъуэгу махуэм ежьэн, н.* Мыпхуэдэ псалъэхэр этимологиие и лъэныкьуэкIэ кызытекIа псалъэ лъэпкъхэр гурыIуэгъуэу щытщ. Псалъэм папщIэ, *кьурIэнкIэ соIуэ – кьурIэн (щыIэцIэ) + Iуэн (лэжьыгъэцIэ); гуIэгъуэжьыт мыгъуэ – гуIэгъуэ (щыIэцIэ) + мыгъуэ (псалъэкIапэ); гъуэгу махуэ ежьэн – гъуэгу (щыIэцIэ) + махуэ (щыIэцIэ) + ежьэн (лэжьыгъэцIэ); зиунагъуэрэ – кызытекIар зи унагъуэр бэгъуэн (еигъэ цIэпапщIэ + щыIэцIэ + лэжьыгъэцIэ) жьIэгъуэрщ, алыхь-алыхь – кызытекIар тгуащлэу кытезыгъэзэж алыхь (щыIэцIэ) псалъэрщ. ЖьэрыIуатэбзэм кызырегъэлыгъуэщи, мы гупым нобэми и зыужьыныр иухакьым.*

КытещIыкIахэм уащрохьэлIэ и Ыхьэ ныкьуэкIэ е Ыхьэ псом кытрагъэзэжу: *алыхь-алыхь, уэлэхьы-биллэхьы.* Апхуэдэхэр мащIэ дьдэщ.

Адыгъбзэм, адрей бзэхэми ещхьу, хьыболъагъуэ цIыхубзхэмрэ цIыхухьхэмрэ макьыцIэ псалъэхэр зэхуэмыдэу кызырагъэсэбэпыр. Гу лъытапхьэщ бзыльхугъэхэм я бзэм макьыцIэхэр нэхь убгъуауэ кызырыщыкIуэм. Абы и щхьэусыгъуэу кьэпльытэ хьунуц адыгъэ щэнхабзэм ипкъ иткIэ цIыхубзхэр нэхь гу махэ-псэ махэу, кьэхьукъащIэхэр псынщIэу япкьрыхьэу, зыхащIэу зэрыщытыр, щхьэрыжэ хьу гурыщIэхэр нэхь куууэ, лъэщу зэрагъэвыр. ЗэрыбзэлэфIым, зэрыгушабэм кыхьэкIкIэ, цIыхубзхэм кьагъэсэбэпри нэхь шабэ, зэпыпш хьу макьхэр зыхэт макьыцIэхэрщ. Я макьщIыкIэри, я кьэпсэлъыкIэри а шабагъэм хуэкIуэу щытщ: *анна (мыгъуэ), адыдыд (мыгъуэ/гуыц), алей (мыгъуэ), асымыгъуэ, алыхь (дыдэ/дыцэ), тхьэ (дыдэ), н.* Псалъэм папщIэ: – *УкIуэну, Нурэ (зэхуэсым)? – Тхьэ, сымыщIэ. Замирэт сыхуэзати кызылэIуащ, клубыр нэщI Iеймэ, емыкIу хьунуц, кьывэмыхьэлъэкIыу фынакIуэ жиIэри* [Кьэрмокъуэ 1976: 156].

ЦIыхухьхэм, бзыльхугъэхэм кьащхьэщыкIыу, гурыгъу ягъэвхэр нэхь яхьумэф, ябзыщIыф, зызэтраубыдэф. Я хьэл зэпIэзэрытым, тэмакькIыхьагъым, пхьашагъэм кыхьэкIкIэ кьапсэлэ макьыцIэхэри макь пьудауэ, ткIийуэ зэхэтщ, макьщIыкIэри абы хуэкIуэу гъуагъуэу, пхьашэу гьэлэуа мэхьу: *Iэу, Iэгъу, Iагъ, зиунагъуэрэ, уэлэхьы, уэлэхьы-лэхьэзим, ей лIэун, тхьэр согъэпцI, згъэпцIаи, уанэмыгъуэрэ, уанэмахуэрэ, а зи унагъуэр бэгъуэн, е зи лIэужьыт бэгъуэн, н.* Щапхьэ: (Командир:) – *Дауэ умьыцIыхунрэ Махьти, зиунагъуэрэ, Узденовыр. – Министрым и заместителри? – АмIэ, зиунагъуэрэ, ар а полкым и комсоргу щытащ* [КхьуэIуфэ 2000: 285].

«ЦIыхубз» макьыцIэхэр цIыхухьхэм кьагъэсэбэпыныр Iэмал зимыIэщ. «ЦIыхухь» макьыцIэхэри бзыльхугъэхэм кьапсэлъыркьым. Зы гурыщIэр абыхэм макьыцIэ зэхуэмыдэхэмкIэ кьагъэлыгъуэ. Зэзэмызэ апхуэдэ мардэм имызагъэ щапхьэхэми уащрихьэлIэнкIэ хьунуц литературэбзэм и тхьыгъэ гьэпсыкIэм,

цIыхухьум и щабагыр, гуапагыр е цIыхубзым и хьэл пхьашэр кърагьэлыагыуэ. Ауэ закьуэтIакьуэрэщ апхуэдэ кьыщыхур, нэгьуэщIу жыпIэмэ макъыцIэхэм я гендер гуэшыныгэм дэпIагыу шытыкIэ нэхъыщхьэкьым.

Гендер зэщхьэщыкIыныгэр убгьуауэ хьболыагыуэ тхьэрыIуэ макъыцIэхэм я къэгьэсэбэпыкIэм. ЦIыхухьухэм я псалъэмакьым нэхъыбэу кьыщыкIуэр Алыхьым, КьурIэным и цIэкIэ жаIэ тхьэрыIуэхэрщ, *гьэпцIын / Iуэн лэжыгьэцIэ дэIэпыкьуэгьухэр дэщIыгьуу: тхьэр согьэпцI, кьурIэнкIэ соIуэ, алыхьыр нахуэу согьэпцI, азэлыхьым и цIэкIэ соIуэ, алыхьталэр согьэпцI, кьурIэн мин цибликIэ соIуэ, н.; е Алыхь псалъэм кьытекIахуэ уэлэхьы, уэлэхьы-билэхьы, уэлэхьы-билэхьы-талэхьы, уэбилэхьы, н. жыIэгьуэхэр. Псалъэм папщIэ: *ТIоуцI ирикьуакьэ, Къасболэт? – Хьэбац зиутхьытцIыжурэ кIэлындорым кьыдэкIуеяц. – Тхьэ соIуэ, ирикьуауэ* [КхьуэIуфэ 2000: 81].*

ЦIыхубзхэм нэхъыбэу къапсэлъ *Алыхь, Тхьэ* псалъэхэм я закьуэу е *дыдэ, дыщэ, мыгьуэ* дэIэпыкьуэгьу псалъэкIапэхэр дэщIыгьуу: (*ЦIыхубз кьызэхуэсахэм ящыщ зым гьунэгьухэм хуэгьэзауэ:*) – *Алыхь мыгьуэ, апхуэди (цIалэ зыдэгьушыIэ) иIуэ кьыщIэмьыкIын (хьыджэбзым)* [Журт 1997: 245].

Гендер елытауэ зэщхьэщыкIыныгэ хьдолыагыуэ сэлэм зэрызэрах/ зэрызэрахьж макъыцIэ псалъэхэм я къэгьэсэбэпыкIэми. Адыгэбзэм кьыхэщ *апций* псалъэр зыдэщIыгьу жыIэгьуэхуэ *ихоих апций, бов апций, бохьу апций, гьуэгужь апций, гьуэгуфIыжь апций, гуп махуэ апций, фIохьус апций, фIохьусыж апций, кьохьусыж апций, бысымфIохьу апций, мафIохьу апций, пцэдджыжь фIохьу апций, фо бов апций, н. кьэзыпсэлъыр цIыхухьухэрэщ. ЦIыхубзхэр псалъэгьум и узыншагьэм, и Iуэхум, и лэжыгьэм, и унагьуэм щIэупщIэ хабзэщ.*

ЦIыхухьу/цIыхубз гупитIым нэмыщIэ адыгэбзэм убгьуауэ хэтщ лэныкьуитIми зэхуэдэу къагьэсэбэп макъыцIэ гупышхуэ: *еу-уей, бетэмал, ей, IыIыхьы, уэуэ, еIмэ еI, зэдогуэ, маржэ, ярэби, н. Ахэр я кьэпсэлъыкIэкIи, я макъыцIыкIэкIи, къаIуатэ мыхьэнэкIи цIыхубзхэми цIыхухьухэми я бзэм шызэтэхуэу шытщ. Щапхьэ: – *Ярэби, сыхэжэяуэ нIэрэ атIэ, гур кьэкIуауэ кьыспэлъгьуэ шыт?.. – Софят псыныцIуэ гьуэлъытIэм кьольэ, унэ лъэгьу цIыIэм зэуэ кьегьаскIэ* [ЩоджэпцIыкIу 1962: 220]; (*Астемыр:*) – *Ярэби, Андзор Асхадович, ар (Ринэ) мыхьумэ, дызытэпсэлъыхьын цымыIуэ нIэрэ?* [Бозий 2003: 19].*

Гендер гуэшыкIэм къишынэмыщIа адыгэбзэм хьболыагыуэ ныбжь елытауэ макъыцIэ кьыхэхьыным иIэ щхьэхуэныгьэхэр. Балигь хьуа е зи ныбжь хэкIуэта цIыхум жиIэ хабзэ псалъэхэр: *зиунагьуэрэ, уэлэхьы, алыхь (тхьэ) дыдэ, Iэгьу, Iау, ассымыгьуэ, ахьейми, зи унэр бэгьуэн, згьэпцIаи, еIым-еIыхьэ, н. Псалъэм папщIэ: *Председателыр тутыным цэ-плIэ зэкIэлыпыту екьури, ныкьуэфыр сэхуальгэм ирипIытIэжащ. – Аууей, цIы узэрыхуейм хуэдэу! Дытрахум – зэгьусэу дытрахуни* [ШэджыхьэщIэ 1994: 293].*

Абыхэм къашхьэщокI сабибзэм кьыхэщ макъыцIэхэр: *уарэ, уа, IыIы, Iы, ы-ы, уэсысыс, м-м, ыIы-ы, н. Щапхьэ: (Дыгьэнэху, ПамIэ хуэгьэзауэ:) – *Уарэ! ДэныцIэ? Мы ХьуатIэ Iэлын кьуитауэ ара?* [МафIэдз 1998: 101].*

Бзэм ущрохьэлIэ сабибзэм шыщ макъыцIэхэр балигьхэм кьыжаIауэ, къапсэлъыр сабийм нэхь гурыIуэгьуэ шыхьун е сабийфэ зытрагьуээн, загьэфIэн, жыIэгьуэм гушыIэ халъхьэн папщIэ: (*Темыркьан:*) – *Уа, ди бригадир цIыкIу, ухьэцIэ мыгьашхэц уэ. Iау, зиунагьуэрэ, сэфэнуци кьысхуивгьахьуэ жилэн-тIэ ди ныбжьэгьужьымы и кьуэм? Ар зэрацIыр пцIэркьэ: «IыIы» жилэурэ IэцIагуэ* [Елгьэр 1999: 51].

Сабийхэм балигьыбзэм шыщ макъыцIэхэр шыжаIэ шыIэщ, балигьыу зыкъагьэлыгьуээн мурадкIэ. Апхуэдэхэр къэпсэлъыгьуафIэ хьун щхьэкIэ псалъэм и ухуэкIэр хьуэжауэ кьэкIуэфынуц: жыIэгьуей макьхэр гьэкIэщIауэ, е зэблэгьувыкIауэ, е макь щхьэхуэхэр зэхьуэкIауэ. Псалъэм папщIэ: – *Сэри? – игьэцIэгьуац Чэрим. – Арац игьацIэми, мор мэээран, сэ кьыстралъхьэ. – Уэрей, уэрам сьт цыгьуи зэраныр! – гьынэнац Хьэчим* [Журт 1994: 183].

Къагъэлыагуэ мыхьэнэ елытауэ макъыцIэхэр гупищу зэхагъэкI:

- унафэ, хуэгъэушыныгъэ къэзыгъэлыагуэхэр;
- зыхэщIэныгъэ зэмылIэужыгъуэ къэзыгъэлыагуэхэр;
- этикет къэзыгъэлыагуэхэр.

1. Унафэ, хуэгъэушыныгъэ макъыцIэхэм къаIуатэ унафэ щIыныгъэ, Iуэхугъуэ гуэрым къыхуеджэныгъэ, хуэгъэушыныгъэ, тегъэгушхуэныгъэ мыхьэнэхэр: *маржэ, хьейдэ, уэхъэхьей, ей, хьейдэ-хъэхь, ейдэ, мэт, мэ, зегъэхь, н.*

МакъыцIэхэм нэмыщI мы гупым хохъэ псэущхьэхэр зэрызэрахуэ жыIэгъуэхэр. Мыбыхэм зыпэщIыжыныгъэ къалэн ягъээщIэркъым, къызэрагъэсэбэпыр Iэщхэр, джэдкъазхэр зехуэн гурыIуэгъуэущ. Псалъэм папщIэ: *Мусэ лIым хуэгъэзауэ: – Унафэ къыхууемыщIу Iыгъ гупхэр, сэри си щытэикIкъым Урыху!.. Ну-а-а! Ну-а-а!* [Нало 1990: 263].

ЯгъээщIэ къалэн елытауэ мыпхуэдэ псалъэхэр гупищу бгуэш хьунуш:

Япэм хохъэ Iэщ, гүм щIащIэ псэущхьэхэр зэрызэрахуэ псалъэхэр: *нуа, др-р, чыху, чыху-чыху* (шыхэм, шыдхэм), *хьуэш/гьуэш, хо, хьуэкIу* (Iэщым), н.

ЕтIуанэм хохъэ псэущхьэхэр зэрызыбгъэдаду псалъэхэр: *тыхь! кIуцI!* (джэдум), *хьыр! хьырэ! ыр!* (хьэм), *шыр!* (бабыщым), *къыцI!* (къазым), *гур!* (гуэгүшым), *кIэцI!* (бжэным), *хьуретI!* (мэлым), н.

Ещанэм хохъэ псэущхьэхэр, джэдкъазыр зэрызыбгъэдашэ псалъэхэр: *тIэхьут-тIэхьут!* (мэлым), *мэ-мэ!* (хьэм), *кIуцэ-кIуцэ!* (джэдум), *къаз-къаз! къас-къас!* (къазым), *гурэ-гурэ!* (гуэгүшым), *кIышэ-кIышэ!* (танэм), н. ЗэрытIагъуши, мыхэр етIуанэ гупым щыщхэм тIуащIэу къытрагъээзжурэ къэхьуахэщ: *кIуц – кIуцэ-кIуцэ, гур – гурэ-гурэ, шыр – шырэ-шырэ.*

МакъыцIэхэм я къалэн нэхьыщхьэр псалъэр/жыIэгъуэр къэзыIуатэ цIыхум игъэв **гурыщIэ, къыщыхьуныгъэ, зыхэщIэныгъэхэр** къагъэлыгъуэнырщ. Зэрыхабзэу, цIыхум губжь, гуфIэгъуэшхуэ, къэуIэбжыныгъэ сыт хуэдэхэр щызэхьыщIэм деж и гупсысэ псори ухуауэ, зэкIэлыхьауэ къиIуэтэфырккъым. Апхуэдэхэм деж нэхьыбэу зэрымыщIэкIэ къажьэдэхур макъыцIэ псалъэхэрщ, абыхэм я фIыгъэкIи зэуэршэрэгъухэм къапсэлым, къэхьукъащIэм хуалэ хушытыкIэр наIуэ мэхьу.

ГурыщIэIуатэ макъыцIэхэм я мыхьэнэ елытауэ зэщхьэщокI **гурыхь зыхэщIэныгъэ** къэзыгъэлыагуэрэ **гурымыхь зыхэщIэныгъэ** къэзыIуатэрэ. Япэрей гупым хыхьэхэр цIыхум и гурыгъу-гурыщIэхэм фIы и лъэныкъуэкIэ холэжыыхь: лэжыгъэ щIэкIэр, гукъыдэжыр йофIакIуэ; арэзыныгъэ, псэхугъэ, мамырыгъэ гурыгъуэхэр зыхащIэ. ЕтIуанэ гупым япэрейм къыпэщIэуэ мыхьэнэ иIэщ: цIыхум и гукъыдэжым, Iуэху щIэкIэм Iей и лъэныкъуэкIэ зехьуэж; гузэвэныгъэ, гурыгъуэ хьэлъэхэр егъэв.

ЖьэрыIуатэбзэм гурыгъуэхэр къызэрыщагъэлыагуэр макъыцIэхэрщ. Абы ипкъ иткIэ ахэр бгуэш хьунуш **гурыхь / гурымыхь макъыцIэхэу**. Къагъэлыагуэ дьдэ мыхьэнэм елытауэ ахэр гуп зыбжанэу зыщхьэщыбгъэкI мэхьу.

Я бжыгъэкIэ гурымыхь зыхэщIэныгъэхэр къэзыгъэлыагуэ макъыцIэхэр нэхьыбэщ. Абы и щхьэусыгъуэу къэплъытэ хьунуш гурыхь зыхэщIэныгъэхэм къащхьэщыкIыу гурыгъу-гурыщIэ хьэлъэхэр щызэхьыщIэм деж цIыхум зызэхуэмыIыгъыж зэрыхур икIи жыIэгъуэр зи щхьэ хушыт псалъэхэмкIэ иухуэныр нэхь къызэрехьэлъэкIыр. Мы гупыр мыпхуэдэурэ зэщхьэщокI:

1) Шынагъэ, щтэныгъэ, уз къэзыгъэлыагуэхэр: *а-а, ай, уай, уэуэу, уэдыдыд, ау, ай-ай, дьдыдыд, ыхь, Iэу*. Псалъэм папщIэ: *Лусэ къапIгъэри нэхулгъэ утхьуам къыхилъэгъукIащ: абы зы цIыху щхьэпэлыагэ гурэ къахуокIуэ. – Уай, Софят, мо къакулэр хэту нIэрэ?* [ЩоджэнщIыкIу 1962: 140].

2) ГушыкIыгъуэ, хуэIейгъэ, хуэмейгъэ къэзыгъэлыагуэхэр: *пу, фий, фу, Iух* (*Iух адэ*), *тыфу, хьы: – Заужан «пу!» – жеIэри къэтэджыжыну хуожьэ, арицхьэкIэ и Iэпэр Даукъуэм еубыдри егъэтIысыж* [Нало 2012: 42].

3) Гъэкъуэншэныгъэ, мыгъэдэхэныгъэ, гур зэщыгъэуныгъэ зыхэлъхэр: *ель* (*ель ар*), *уанэмахуэрэ, уанэмыгъуэрэ, енэсынэ, еI, пу алаурсын, хьы, еу-уей,*

ау-уей, алей, на, на-гуцэ, лух, ех-хе-хе, еу-уей, аууей: *Гужажокъуэм (кыыхэпсэлыктам пэрыгуэ): – Хэт иджы а нартыху гугъур кыыхэзылуар?! Ельрэ ар!* [Гутыж 1998: 100].

4) **Нэхъыягъуэ, гукъеуэ, гузавэ, гуцлэгъуэ** кызыгъэлыгагъуэхэр: *бетэмал, е, ей, ель, еI, сэрмахуэ, сэрмыгъуэ, сымыгъуэ, агъу, агъу-гъу, ахъу, алыхь-алыхь, ах, аууей, еууей, ей-ехь, м-м-м, тхьэгъуэ, дыдыдыд, ехе-хе.* Псалгэм папщлэ: – *Сыт, сымыгъуэ, а жыпIэр?* – (Къэрэжан кылуэтэжа хьыбарыр) и жагъуэ зэрыхуар и фэми кылуатэу цлоупцлэ Гуацэнацхьуэ [Журт 1987: 159].

5) **ЩэнэкIэлыгагъэ, щхьэзыфIэфагъэ, нэгъуэшIым и насыпыншагъэм шыгуфIыкIыныгъэ** кызылуатэхэр: *хьым, хьыI, хьы, хьа, хьа-хьахь, ыхьы, м-м-м: ИтIанэ ар жызылам и псэлэгъур мэлэбэри, а псэ плейтей пкымызагъэ цIыкIур нэхъ гъунэгъуу зрегъэкIуэталэ. – Хьы, хьарып цIыкIу, дапцэц жыпIа мыр (псэр) ЩIым цаутIыпцынуэр?* [Хьэх 2013: 30–31].

6) **Губжьэ, зэгуп, къэпIыныгъэ** кызыгъэлыгагъуэхэр: *пу алаурсын, хьым, лух (лух адэ), бетэмал, енэсынэ, еIым-еIыж, еIым-еI.* Щапхьэ: *Абдейм Къэрэццей къэбэмIац: «еIым-еI, езы секретарым жесIа пэтрэ, срехухь» жиIэри* [Нало 1993: 322].

7) **Шэч кытехэныгъэ, дзыхь мышIыныгъэ, гурыщхьуагъэ** кызыгъэлыгагъуэхэр: *хьым, хьыI, ярэби, ярэбинэ: – Ныбжьэгъу лъапIэхэ! – лъалуэ макъIэ захуегъазэ кызэхуэсахэм Къуэдз Бекболэт. – Ярэби, фи нэр кыципхьуауэ цхьэ физэрехьэжьэрэ? Зи лажьэр фымыцIэм мафIэс евдзыну цхьэ фытелъда?..* [ЩоджэнцIыкIу 1973: 13].

8) **Зегурымылуэныгъэ, арэзы мыхьуныгъэ** кызыгъэлыгагъуэхэр: *IыIы-ы, Iы, Iынэ, IыIынэ, ы-ы, ыIы: – Хьэуэ, сэ сыпэцацэу аракъым. Луэхур зыдэщылэр... – хьыджэбзым жиIэну мимыгъэсу Хьэжпагуэ Iэнеуд: – БIы, куэд уоцIэ уэ! «КъысфIоцI!» жыхуэпIэр сцIэркъым, тхуэмылгъэщIыжын хуэдизу ди напэр тепхац... [ЩоджэнцIыкIу 1962: 135].*

ЗыхэшIэныгъэ гурыхь кызыгъэлыгагъуэ макъыцлэхэр бгуэш хьунуш:

1) **Гупсэхуныгъэ, арэзыныгъэ, гузэгъэгъуэ** кызыгъэлыгагъуэхэр: *уэху, уэхуху, ыхьы, уэхухуей, ыхьым, Iыхьым: Мухьэмэтмырзэ псы цIыIэ пэгуныр и цхьэм кърикIыхри и гур нэхъ зэгъауэ кIыц цIыхьэпIэм деж щылъ телуцIыкIыпIэм тетIысхьац. – Уэху-ху, – жиIац лыжьым (Мышыкь хуэгъэзауэ), – цIыху сыпцIыжац [ШэджыхьэщIэ 1987: 109].*

2) **ГуфIэгъуэ, гухэхуэ, гьэщIэгъуэнышэ щыхьун** зыхэшIэныгъэхэр кызыгъэлыгагъуэхэр: *уа, уарэ, уэ, уэлэнэ (сабибзэ), уай, алоуэхь, уоу-уэхь, бетэмал: (Мухьид:) – ИкIэ кыхуамэ, дапцэрэ укьыдэкIагъэн мы ЛъагъуэзакуэпIэм?.. Уи гьацIэ псом къриубыдэу? – Уоу-уэхь, – кызыцIэувыIыкIац иджы БетIал. – Уэлэхь, ар куэд мэхьум, куэд дыдэ!.. [Хьэх 2013: 23].*

3) **Арэзыгъэ, фIэщщIыныгъэ, хэгъэзыхьыныгъэ** кызыгъэлыгагъуэхэр: *ахьей, айомэ, м-м-м, ы-ы, ыхьы, ыхьым, ахьаймэ, ахей, ахьай, ахьейми, уей: – ХуиттэIым, тхьэ-тIэ! Абыхэм, хьы, я командирхэм унафэ кыхуацIыр ямыгъэзацIэмэ, езыхэр яукIынуц! – БI, Iейуэ... Уэи, ыхьы, зэуакIуэ кэмыкIуэххэну хуитац, ухуеймэ!* [Хьэх 2015: 105].

ИщхьэкIэ кыщытхьа макъыцлэ гупхэм къащынэмыщIа бзэм хьыболгагъуэ кыщагъэсэбэп контекстым елыгауэ гурыхь зыхэшIэныгъэри гурымыхь зыхэшIэныгъэри зэхуэдэу кызылуэтэф макъыцлэхэр. Апхуэдэхэм **мыхьэнэбэ макъыцлэ** фIэщыгъэцIэмкIэ уеджэ хьунуш:

1) **Кыхуеджэныгъэ** мыхьэнэ зилэ макъыцлэхэр: *айдэ, догуэ(т), зэдогуэ, зэт, тсс, уэхьэхьей, уей, уий, хьэхьей, хьейдэ, хьейдэ-хьа, хьейдэ-тIэ, зегъэхь, мэ, мэт: – Хьедэ, сыгъэхьуж. Сэ сысымаджэц, фэ фыдохутыриц, – жеIэ Алмэжан (Фенэ хуэгъэзауэ), езыр узыниэу сымаджэ гуэрэм уэчыл кыицIам хуэдэу гъэхуауэ, уеблэмэ и псалгэхэр ткIийуэ кыжьэбэдэкIыу [Къэрмокуэ 1976: 105].*

2) **ГьэщIэгъуэныгъэ** мыхьэнэ кызыгъэлыгагъуэхэр: *алоуэхь, алыхь-алыхь, IыI-Iыхьы, ассымыгъуэ, алей, анна-а, бетэмал, ейехь, зилэун, зиунагъуэрэ, на*

(гуцэ), тобэ, уа, уарэ, уэ, уэдыдыд, уэI, уей, уоу, уэу, ярэби, Iагь, Iагьу, Iэгьу, Iэлоууэхь. Псалгэм папщIэ: *Хьэжрэт и «нэщыпхьуэр» зэрыпхырыкIым цыгьуазэ фадэфэгьухэм аргуэру жаIэ: «Ай, Хьэжрэт, Алоу-уэхь, мы Хьэжрэти! Мыбы лъэмыкIын цыIэ!»* [ЩоджэнцIыкIу 1962: 27].

3) **ТхьэрыIуэ** мыхьэнэ къэзыгьэлыгагьуэхэр: *алыхь, си тобэщ, тхьэ, уэлэхь, тхьэ-уэлэхь, уэлэхь-билэхь, уэлэхь-билэхь-талэхь*: – **Уэлэхь, Назир Гузерович, къызгурымыIуэ, сьт ди колхозым районым фIигьэкIуэдьр?** [Къэрмокъуэ 1976: 206].

4) **Егьэляуэ шIэхьуэпсыныгьэ** къэзыгьэлыгагьуэ: *аджыдэ, аджыдэ мыгьуэ: Бэлыхь гурэ закъыщохьужыр (Рашидрэ Зулэтэрэ)... А джыдэ мыгьуэ зы машинэ сиIацэрэт мыбыхэм я ижыгьэкIэ!* [Тыуаршы 1994: 149].

Гу зэрылгытапхьэщи, мыхьэнэ зэмылIэужьыгьуэхэр кызырагьэлыгьуэфым кыыхэкIэ, зы жыIэгьуэм гуп зэхуэмыдэхэм ущрихьэлIэфынущ. МакьыцIэхэм я мыхьэнэ пыухыкIар наIуэ щыхьур кыщагьэсэбэп контекстым, IэщI-нэкIушI зегьэкIуэныгьэхэм (псалгэм папщIэ, щхьэр щIын, Iэр щIын, нэкIур зэхуэшэн, гуфIэу Iупэхэр хэщын, н.) елгытауэщ.

КыкIэлъыкIуэ гупыр – **этикет макьыцIэхэрщ**. Мыбы хохьэ сэлам зэхын/зэхыжын, кыыхуагьэгьуну лъэIуэн, фIыщIэ хуэщIын мыхьэнэ зиIэ жыIэгьуэхэр. Ахэр кьанэ щIагьуэ щымыIуэ кыитешIыкIа макьыцIэхэм хохьэ: *къохьусыж, бохьу апций, фIохьус апций, ихоих апций, фIыкIэ, гьуэгу махуэ, сэлам алейкум, уи махуэ (пцэдджыжь, пцыхьэцхьэ, жэщ) фIыуэ, упсэу, н.*

Гу лгытапхьэщ, этикет макьыцIэхэм я нэхьыбэр къэзыгьэсэбэпыр цIыхухьухэрщ. Псалгэм папщIэ *апций* Iыхьэр зыпытхэр: – **ГьуэгуфIыжь апций!** – *зэхех абы (Елдар). Кьыдэпльеймэ, Зулчиф* [ШэджыхьэщIэ 1994: 316].

Сэлам ехыкIэ кыыхьыныр епхаш зэхуээзэхэм я ныбжьым, лэжьыгьэкIэ, IэщIагьэкIэ яIыгь увьпIэм, я зэрыщIыхуныгьэр здынэсым, псалгэр зыхуэгьээр хьульхугьэм/бзылхугьэм. Псалгэм папщIэ, *сэлам-р* кьапсэлъынущ фIыуэ зэрыщIыху, ныбжькIэ этехуэ, зи ныбжь хэмыкIуэта цIыхухьухэм: *(Тембот:) А-а, Мазизэ. Сэлам, сэлам* [ШэджыхьэщIэ 1994: 249].

Нэхь убгьуауэ зэпсэлъэныгьэхэм кыщокIуэ «сэлам алейкум» – «*алейкум сэлам*» жыIэгьуэ-жуапыр: *Фулэд икIри машинэм кьылгьэцIыхьэу кьыблихун шынэу кьэувыIауэ цьт шыдыгум ис лъыжьым бгьэдыхьащ. – Сэлам уалейкум! – Уалейкум сэлам. Хэт ар?* [Къэрмокъуэ 1976: 134].

ПщIэ зыхуашI, ныбжькIэ кьащхьэщыкI, лэжьыгьэкIэ ефIэкI цIыхум хуэгьэзауэ кьагьэсэбэпынущ *уи пцэдджыжь (махуэ, пцыхьэцхьэ) фIыуэ, пцэдджыжь (пцыхьэцхьэ) фIохьу апций-хэр.*

Сэламзэрызэрах макьыцIэхэм дэщIыгьуукуэдрэ кьокIуэуэ/уо Iыхьэр, жыIэгьуэм и мыхьэнэр гуфIэгьуэ, гьэщIэгьуэныгьэ, зэрымышIагьэ зыхэщIэныгьэхэмкIэ прищIагьэхуабжьэу: *Софят и гупсысэр кьызэнеуд абдей кьыщыIуа псалгэм: – Уо, сэлам, сэлам! Уузыниэм, си ныбжьэгьужьу Хьэмыцэ! – и IуфакIэ гьуритIыр зэхуэльэфэсауэ мэдыхьэих Хьэжрэт* [ЩоджэнцIыкIу 1962: 79].

Адыгэхэм сэлам зэрырах псалгэфэхэм мыхьэнэшхуэ ират икIи ахэр ебэкIыу жьэрыIуатэбзэм хэтщ. Ахэр цIыхухэм я зэпсэлъэныгьэр щIадзэным, ар ухуэным дэлэпыкьуэгьу яхуохьур. Мы гупым кьахощхьэхукI сэлам зэрызэрах/зэрызэрахыж идеомэ псалгэ зэпха макьыцIэхэр. Ахэр сьт хуэдэ фIэхьус тыкIэ гьэпсыкIэми езым и кьалэн игьэзашIэу икIи Iуэху екIуэкIыкIэ хэхам епхуэ фIым кыыхуеджэным, Iуэху игьэзашIэр ефIэкIуэным, кьехьулэным хуэгьэзауэ кьагьэсэбэпу щыташ: *бов апций-р* губгьуэр зывэм е гьавэр Iузыхыжым хуэгьэзаш; *бохьу апций* – Iэщ зыгьэхьу Iэхьуэм хуэунэтIаш; *гьуэгужь апций, гьуэгуфIыжь апций* – гьуэгу теувэм хуэгьэзаш; *гуп махуэ апций* – гуп зэхэсым щыбгьэдыхьэм кьагьэсэбэп; *фIэхьус, фIохьусыж, къохьусыж апций* – гьуэгу тетауэ кьэблэгьам/кьэблэгьэжам жраIэ; *бысымфIохьу апций* – хьэщIэхэм бысымым зэрызыхуагьазэ жыIэгьуэщ; *мафIохьу апций* – мафIэм бгьэдэхэм кыыхуапсэлъ; *пцэдджыжь фIохьу апций* –

7. *Тау Хь.Т., Урыс Хь.Щ.* Адыгэбзэмрэ адыгеибзэмрэ я грамматикэ: (Зэлыгтауэ). Налшык: КБГУ, 1995. 119 с.
8. *Урыс Хь.Щ.* Адыгэбзэм и тхыдэ. Ыхытгу зэхэлы. I Ыхьэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 360 с.
9. *Бозий Л.* Щыкыр икIэ мэху // ГьащIэ гьуэгуанэ. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2003. 275 н.
10. *Елгээр К.* Льягьуныггэм и бзэ: повесть, рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 1999. 424 н.
11. *Журт Б.* Адэжэ льяпсэ. Повесть. Налчык: Эльбрус, 1987. 187 н.
12. *Журт Б.* ЗэкьуэшитI // Адыгэ сабий литературэ / Зэхэзыльхьар Мыз М.Л. Налшык: Эльбрус, 1994. Н. 182–184.
13. *Журт Б.* Гьатхэ пасэ // Тхыгьэ кьыхэхэхэр. Налшык: Эльбрус, 1997. 440 н.
14. *Кхьуэлуфэ Хь.* Мэзыр жыг зырызурэ зэхэтц // Гьатхэм и ныбжьыр. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н.
15. *Кхьуэлуфэ Хь.* Сату // Гьатхэм и ныбжьыр. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н.
16. *Кьэрмокьуэ М.* Щихухэр иджыри мэкI. Налшык: Эльбрус, 1976. 384 н.
17. *МафIэдз С.* Мыщэ лъэбжьанэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 1988. 544 н.
18. *Нало А.* Кьэрэгьул зэблэкIыгьуэ // Тхыгьэ кьыхэхэхэр. Томищ хьууэ. I. Т. Налшык: Эльбрус, 1993. 464 н.
19. *Нало А.* Нэхуш шу. Роман. Налшык: Эльбрус, 1990. 359 н.
20. *Нало З.* ПхьащIэр Iэзэмэ, мэзри благьэц. // Дыджым и Iэфыгьэ. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2012. 368 н.
21. *Нартхэр.* Кьэбэрдей эпос. Налшык: Эль-Фа, Тхылыгь тедзапIэ компание «Ашэмэз», 1995. 560 н.
22. *Тьуаршы А.* Нобэ, е зии. Роман. Черкесск: Кьэрэшей-Шэрджэс тхылыгь тедзапIэ, 1994. 424 н.
23. *Хьэх С.* Льягьуэр гьуэгум хуокIуэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 2013. 624 н.
24. *ШэджыхьэщIэ Хь.* Мазизэ // Тхыгьэхэр. Т. 2. Налшык: Эльбрус, 1994. 432 н.
25. *ШэджыхьэщIэ Хь.* Тэрч щыхьэцц // Тхыгьэхэр. Налшык: Эльбрус, 1994. 432 н.
26. *ИутIыжэ Б.* ИугьащIэ Исрафил! // Дунейр театрц. Пьесэхэр. Налшык: Эльбрус, 1998. 376 н.
27. *ЩоджэнцIыкIу I.* Софят и гьатхэ. Налшык: Кьэбэрдей-Балкьэр тхылыгь тедзапIэ, 1962. 232 н.
28. *ЩоджэнцIыкIу I.* Уи цIэр фIэсщынц. Повесть. Налшык: Эльбрус, 1973. 304 н.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИЦИРОВАНИЯ МЕЖДОМЕТИЙ КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОГО ЯЗЫКА

Афаунова Анджела Анатольевна, кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), martazei@mail.ru

В кабардино-черкесском языке междометия – не до конца исследованная часть речи в связи, с чем в языкознании просматриваются разные подходы к их классификации. В статье освещены основные способы систематизации междометных слов в кабардино-черкесском языке. Новизна нашей работы состоит в том, что мы приводим свое видение на деление эмоциональных и волеизъявительных междометий. В ходе работы мы пришли к следующим выводам: междометия выполняют важную роль в передаче эмоционального состояния и отношения человека к происходящему вокруг, к услышанной информации, к увиденному действию. По способу образования они делятся на первичные и производные; по значению – на эмоциональные (отрицательные / положительные / многозначные) междометия, волеизъявительные, этикетные междометия; по гендерно-возрастным особенностям – на «мужские» / «женские» / общие, взрослые / детские междометия.

Впервые в статье применена система адыгоязычных лингвистических терминов, разработанная доктором филологических наук Бижоевым Б.Ч.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, междометия, классификация, гендерно-возрастная классификация, положительные эмоции, отрицательные эмоции,

этикетные междометия, волеизъявительные междометия, производные / производные междометия.

BASIC PRINCIPLES OF CLASSIFICATION OF INTERBEDNATIONS OF THE KABARDINO-CHERKESK LANGUAGE

Afaunova Angela Anatolievna, Candidate of Philology, Researcher of the Kabardino-Circassian Language Sector of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), martazei@mail.ru

In Kabardino-Circassian language, interjection is not a fully explored part of speech in connection with which different approaches to their classification are seen in linguistics. The article highlights the main ways to systematize interject words in the Kabardino-Circassian language. The novelty of our work is that we bring our vision to the division of emotional and volitional interjections. In the course of our work, we came to the following conclusions: interjections play an important role in conveying an emotional state and a person's attitude to what is happening around him, to information he has heard, to what he has seen. According to the method of education, they are divided into primary and derivatives; by value – on emotional (negative / positive / ambiguous) interjections, volitional, etiquette interjections; by gender and age characteristics – into «male» / «female» / general, adult / children's interjections.

For the first time in the article, the system of Adyghe linguistic terms developed by the doctor of philological sciences Bizhoyev B.Ch.

Keywords: Kabardino-Circassian language, interjection, classification, gender and age classification, positive emotions, negative emotions, etiquette interjections, volitional interjections, non-derivative / derivatives interjections.

DOI: 10.31007/2306-5826-2020-1-44-99-107